

Csányi Gergely

GENDERREZSIM ÉS „NŐPOLITIKA” MAGYARORSZÁGON 2008–2018

TÖRTÉNETI POLITIKAI GAZDASÁGTANI
ELEMZÉS

Tanulmányomban a 2008 utáni genderrezsimit és „nőpolitikát” a női formális és informális munka társadalomba való integrációjának összefüggésében vizsgálom történeti szempontból. Rámutatok, hogy a nők által végzett termelő (produktív) és újratermelő (reproduktív) munka a különböző időszakokban különböző módokon integrálódott a társadalomba, attól függően, hogy Magyarország milyen módon integrálódott a világrendszerbe. Amellett érvelek, hogy a 2008 utáni genderrezsimit és „nőpolitika” vizsgálatakor a közvetlen válság okozta globális átrendeződésen kívül figyelembe kell venni az 1950-es évek óta tartó lokális demográfiai lejtmenetet, az ahhoz kapcsolódó abortuszdiskurzust, az 1970-es évek óta tartó világgazdasági lejtmenetet, valamint azt, ahogy Magyarország a rendszerváltáskor egy függő, félperifériás pozícióban integrálódott vissza formálisan a világrendszerbe.

A GENDERREZSIM MINT VISZONYRENDSZER ÉS A NŐISÉG MINT STRUKTURÁLIS POZÍCIÓ

A korai (Dalla Costa és James 1972; Seccombe [1974] 2018) és az újhullámos (Federici [2004] 2009; Mies 1986) marxista feminizmus, illetve a világrendszer-szemléletű háztartáskutatás (Dunaway [2012] 2018; Wallerstein 1983) megállapításaival összhangban a 2008 utáni genderrezsimit vizsgálatakor abból az előfeltevésből indulok ki, hogy a kapitalista tökefelhalmozás nem kizárólagosan a bér munkán keresztül történő kizsákmányolásra épül, hanem a formális és informális munkaformák különböző léptékű hierarchikus kombinációira, melyekben az informális munka jellemzően alárendeltje és „támogatója” a formális munkaformáknak. E feltevés szerint a tőkés felhalmozás részint arra épül, hogy a tőke a profittermelési kényszer alatt nem fizeti meg a globális munkaerő reprodukciójának teljes költségét, ezért a bér munka világrendszerszintű kizárólagossága, azaz a teljes proletarizáció akadályozná a felhalmozást. Tehát a munkaerő-reprodukció költségének jelentős része az informális olcsó vagy ingyenes (olcsóvá tett: Moore 2015) produktív és reproduktív munkaformákra hárul – amelyek, bár a bér munka világán kívül esnek, a rendszer fenntartásában betöltött alapvető szerepük szempontjából nem kevésbé kapitalisták, mint a bér munka (Barna, Csányi, Gagyí és Gerőcs 2018; Csányi, Gagyí és Kerékgyártó 2018).

Az olcsó vagy ingyenes informális munkán keresztül történő kizsákmányolás a gyakorlatban csak a globális társadalom bizonyos szegmenseinek elnyomásával tartható fenn (Mies 1986; Moore 2015; Wallerstein 1983, 1984; Smith és Wallerstein 1992). E munkások kizsákmányolása jellemzően a formális (bér) munka viszonyának szerződéses megjelenésén kívül történik, a hierarchikus viszonyok különböző, legális vagy illegális és gyakran erőszakos formáiba integrálva. Ez az elnyomás, mely lehetővé teszi az olcsó vagy ingyenes munka kizsákmányolását, történetileg számos formát öltött: ide sorolható a rabszolgák, nem

fehér bőrűek [*people of color*], különböző etnikai csoportok, földművesek, gyerekek kizsákmányolása (Moore 2015). Ugyanakkor a tőkés felhalmozás történetében alapvető fontosságú olcsó erőforrás a női reprodukív munka (Mies 1986; Wallerstein 1983) – akkor is, ha az ezt alátámasztó elnyomás a különböző történeti ciklusokban, különböző területeken és különböző osztálypozícióban nagyon eltérő módokon jelent és jelenik is meg. A háztartáson belül a női reprodukív munka jellemzően a férfimunka alárendelt kiegészítőjeként funkcionál. A háztartáson belüli hierarchikus munkamegosztás a férfi bér munkás és a háziasszony között a kapitalista munkamegosztás egy alapvető ideáltípusa (Dalla Costa és James 1973; Mies 1986; Seccombe [1974] 2018). E férfi–nő-viszonyt (többek között) az támasztja alá, hogy a formális munkaviszonyok szabályozása láthatatlanná teszi a háziasszony munkáját. Mindezek miatt adott korok adott társadalmában a férfiak és nők viszonyrendszere, tehát a genderrezsim (Connell 1987; Walby 2001) illetve, a formális produktív és az informális reprodukív munka viszonya dialektikusan értelmezhető (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018).

A genderrezsim, tehát a férfiak és nők, illetve a formális bér munkák és az informális reprodukív munkák dialektikus viszonyának elemzésekor a világszisztéma-elemzés szempontjából alapvetően három szempontot kell figyelembe venni (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018). Első- és másodról a centrum–periféria relációt és az osztályviszonyokat: a periférián, illetve az alsó osztálypozíciókban nagyobb az informális munka súlya. Harmadról világgazdasági ciklusok fel- és leívelő periódusait: a leívelő periódusokban a munkaerő reprodukciójának költségei nagyobb arányban terhelődnek az informális munkaformákra.

A fentiekből következően az államok, attól függően, hogy adott ciklusban milyen módon integrálódnak a világszisztémába, jellemzően különböző közpolitikákkal és politikai retorikákkal működtetik azokat a materiális és szimbolikus intézményeket, amik fenntartják vagy átalakítják a nemek közötti egyenlőtlen viszonyokat, tehát az államok beavatkoznak a nemek viszonyrendszerébe, igazgatják a genderrezsimet. Ezek a materiális és szimbolikus állami beavatkozások elvben megragadhatóak a „nőpolitika” kifejezéssel, de a legtöbbször más szakpolitikai ágazatokba ágyazódnak, mint a szociálpolitika, a népesedéspolitika, vagy a foglalkoztatás- és munkaerő-politika (Ferge 1982). Jellemzően a háztartások munkaportfólióját és munkamegosztását igazgatják úgy, hogy a háztartások és ezáltal az állam a ciklusnak megfelelő módon integrálódnak a globális termelésbe. Ezzel az államok hozzájárulnak a tőkefelhalmozás ütemének stabilizálásához, ennek érdekében kompenzálják a válság hatásait, vagy elősegítik és kihasználják a gazdasági felívelést. A globális tőkefelhalmozás felívelő időszakában a háztartások jellemzően demográfiai előfeltételként szolgálnak a tőkés termelési mód expanziójához és az árutermelés szintjének növekedéséhez (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018). Az államok így termékenységet ösztönző, pronatalista retorikákkal és intézkedésekkel beavatkoznak a háztartások belső munkaportfóliójába és

munkamegosztásába, ráterhelve a hosszú távú társadalmi reprodukció munkafolyamatainak jó részét a háztartásokra – annak is legnagyobb részét az *anyára* (Csányi és Kerényi 2018). A válságidőszakban pedig jellemzően a háztartáson belüli munkaportfóliók rugalmasságát felhasználva a különböző tőkefrakciók – részben állami intézkedéseken keresztül – képesek lejjebb szorítani a béreket, ezzel az informális munkára terhelve a túlélés súlyának nagyobb részét vagy egészét (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018). Így az államok olyan intézkedésekkel avatkoznak be a háztartások belső munkaportfóliójába és munkamegosztásába, melyek növelik a háztartáson belüli informális (termelő és reprodukzív) munkák súlyát, ezzel kezelve a formális bérek kiesését vagy lenyomva a formális munkaerő árát a munkaerőpiacon.

GENDERREZSIM ÉS „NŐPOLITIKA” MAGYARORSZÁGON 1950 ÉS 1970 KÖZÖTT

Magyarországon az 1950-es évek elejére működésbe lépett a félperifériás függés megszüntetésére tett protekcionista fejlesztési kísérlet sztálini modellje, az úgynevezett az erőltetett iparosítás. A munkaerő átcsoportosításokkal, a padlásseprésekkel és a kollektivizációval-
téteszesítéssel a mezőgazdaság erőforrásait (formális és informális munkaerőt, kalóriát és finanszírozást) csatornázták át az iparba. Az erőltetett iparosításhoz szükséges mozgósítás a nőpolitika szempontjából egyszerre épült az addig a formális produktív szférában nem dolgozó női munkaerőnek az iparba csatornázására és a női reprodukív munka alárendelt, láthatatlan, illetve a „magánszférába” zárt formáira (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018). „A nők a gyűjtőpontjába kerültek annak a politikának, amely arra irányult, hogy fölgyorsítsa a népesség eladdig »nem dolgozó« csoportjai bevonását a formálisan is alkalmazottak körébe” (Zimmermann 2012: 66). A női munkaerő formális iparba csatornázására irányuló politikai akarat és az ezt kísérő nemiszerep-rekonstrukció jól tetten érhető az 1950-es évek filmjeiben. Az időszakban készült filmekben a „háztartásbeli” nőt a kihalófélben lévő polgári rend gőgös maradékaként tüntetik fel, míg a filmek hősnői az iparban dolgozó és élmunkássá váló nők – mint Eszter a *Becsület és dicsőségben* (1951) és Katalin a *Kiss Katalin házasságában* (1950) (Schadt 2012). Ugyanakkor az 1920-as évekbeli szovjet terveknek a „nagy háztartásról” (Lenin [1919] 1977)¹ nyoma sem volt. A párt természetesnek vette, hogy a háztartási feladatok ellátása a nő dolga. Az előbb említett filmekben a háztartási munka úgy jelenik meg, mint valami semmiség, ami legfeljebb gyenge kifogása lehet a lusta nőknek arra, hogy ne vállaljanak pluszmunkát vagy önképzést a gyárban vagy az üzemben. Az 1953-as, a házasságról, a családról és a gyámügy átszervezéséről hozott új

1 Lásd erről Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018: 10–13.

törvény kifejtette, hogy az idős szülőkről való gondoskodás a család (értelmszerűen a nő) dolga, és az állam csak minden kapcsolat hiányában köteles átvenni ezt a feladatot. Ugyanakkor a párt hozott olyan intézkedéseket is, melyek csökkenteni voltak hivatottak a formális és informális munkavégzés közötti feszültséget a nők életében. 1953-ban bevezettek egy házimunkanapot: a formális bér munkát végző nők, akiknek két vagy több tizenéves éven aluli gyermekük volt, jogosultak voltak „a háztartás ellátása érdekében” egy fizetetlen szabadnapra havonta, ha igényt tartottak rá. Óvodai helyre a gyermekek két és fél éves kora után, csak akkor voltak jogosultak a családok, ha mindkét szülő formális bér munkát végzett és máshogy megoldhatatlan volt számukra a gyermek elhelyezése (Zimmermann 2012). Összességében az erőltetett iparosítás modellje nagy mértékben támaszkodott a nők formális és informális reprodukív munkájára, de a kettő feszültségének enyhítésére tett politikai intézkedések ezt a feszültséget csak kis mértékben tudták csökkenteni. A meglévő feszültséget a pártpropaganda pedig a háztartási munka semmiségként való bemutatásával próbálta szimbolikusan csökkenteni.

Ugyanakkor a párt az 1950-es évek elején a visszaeső születésszámok miatt nem látta biztosítottnak a munkaerő hosszú távú utánpótlását, ezért – szovjet mintára – bevezette az abortusz adminisztratív üldözését és a gyermektelenségi adót. Elrendelték, hogy „az ügyész adja a legmesszemenőbb támogatást a rendőri szerveknek” annak érdekében, hogy az abortuszhoz hozzájáruló személyek azonosíthatók és büntethetők legyenek. A kiemelten kezelt bűncselekmények szabadságvesztéssel, közügyektől és orvosi praxistól való eltiltással jártak (Schadt 2003: 135–137). Az abortáló nő nyíltan ellenséggé vált; politikai és gazdasági szempontból azért, mert akadályozta a munkaerő-utánpótlást, szimbolikus szinten pedig azért, mert „[v]ilágosan kell látni, hogy az abortusz nem magánügy, hanem az egész nép ügye, súlyos bűntett, amely dolgozó népünk, jövőnk ellen irányul” (Schadt 2003: 136–137).

A párt a negatív politikai hatás miatt, és amiatt, hogy számon kérhető volt rajta a szegényes bölcsőde- és óvodahálózat, mely a reprodukciós mutatók javulásának valószínűleg sokkal inkább feltétele lett volna, 1956-ban visszakozott és egy igen liberális abortusz-szabályozást vezetett be. Viszont innentől kezdve egyrészt a mai napig sokszor felidézett diskurzív elemmé vált a nemzetveszejtő abortáló nő, másrészt az 1950-es évektől elkezdett intézményesedni a magyar demográfia (Bódy 2016). A demográfia akadémiai és a KSH-n belüli intézményesülésének legmeghatározóbb oka az volt, hogy az iparosítás sztálini modellje mellett a párt nem tudta megfelelően intézményes háttérrel feloldani a női (az iparba csatornázandó) produktív és reprodukív munkaerő közötti feszültséget, és minden bizonnyal ettől nem függetlenül a hosszú távú reprodukció rátája jelentősen visszaesett. A születésszám drasztikusan csökkent, ami a politikai hatalom és laikusok számára is riasztóan hatott. A párt pedig a politikai-gazdasági berendezkedésnek és lehetőségeknek megfelelő megoldást keresett.

Ahogy a „nyugati” demográfia biopolitikai diskurzusként jött létre és diskurzívan elválasztotta a „túlnépesedésre hajlamos” osztályokat, etnikumokat, később területeket (Maltus 1997 [1798]; Notestein 1945) a fejlettektől és alapjává vált a népességszabályozást célzó politikáknak (Melegh 2000), úgy a párt is elvárta a magyar demográfiától, hogy a cinikus és abortáló nőket diskurzívan válassza el az öntudatos szocialista anyáktól. Viszont a magyar demográfusok általános álláspontja nem rezonált jól a párt elvárásaival és valós lehetőségeivel. Nagy befektetést igénylő lehetőségeket javasoltak a hosszú távú reprodukció rátájának növelésére: a bölcsődei hálózat fejlesztését [az anyaság és a munka könnyebb összeegyeztethetőségének érdekében], a családi pótlék emelését, valamint az anyák számára „három éves fizetett szülési szabadságot” (Bódy 2016: 272)). Ezek nemigen lettek volna könnyen kivitelezhetőek a kor viszonyai között – szemben az olcsó abortuszszigorítás szimbolikus legitimációjával, melyet azonban a demográfusok nem tettek meg. 1966-ban az MSZMP KB Államgazdasági Bizottsága megtárgyalta az ország népesedési helyzetéről szóló demográfiai tárgyú előterjesztést. Ez az előterjesztés sok más mellett tárgyalta, hogy az óvodai férőhelyek száma kevés, és hogy „a terhességmegszakítás nem oka, hanem eszköze a születésszám korlátozásának, sokan lényegében családtervezési eszközként használják. Ez egészségügyi okokból – a későbbiekben koraszülésre hajlamosít – nem helyes” (Bódy 2016: 284). A megbeszélésen sok vélemény elhangzott, utolsóként Kádáré. Kádár, miután beszélt a fiatalság „cinikus” hozzáállásáról, beszélt arról is, hogy a jelenlévők nagyrésze nem lenne életben, ha a szülei mérlegelik, hogy lehet-e gyereket szülni vagy nem, hogy az abortusz (Kádárnál: „abordusz”) nem csak eszköze, hanem oka is a népességfogyásnak, és, hogy az ösztönzők nem érnek semmit, ha a liberális abortuszrendelethez nem nyúlnak hozzá. „[A]mit régen a bábaasszonyok és sarlatánok csináltak – egyénileg tették tönkre az anyákat –, most ez nálunk intézményes és törvényes rend – bocsánat a kifejezésért –, mert amit most csinálunk, az szisztematikus tönkretétel hatósági engedéllyel és jóváhagyással. [...] A szülőotthonokra ki van írva, hogy szülőotthon, de azok a valóságban hatósági angyalcsináló gyárak. Én ezt nem fogom sehol így mondani, de másképpen erre nem tudok gondolni” – mondta (Bódy 2016: 286). Ugyanakkor a magukat szocialistának vagy népinek nevező értelmiségiek, írók és újságírók létrehoztak egy – az abortáló cinikus anyákat az öntudatos szocialista anyáktól elválasztó – biopolitikai diskurzust. A nyilvánosságot szabályozó intézkedések puhulása mellett az abortusz olyan témává vált, amivel a magukat szocialistának vagy népinek tartó publicisták „balról” tudták kritizálni a pártot, és annak fogyasztásbarát és modernista politikáját az abortáló nő képzetén keresztül bírálták (Heller, Némédi és Rényi 1990). A hosszú távú reprodukcióra vonatkozó biopolitikai diskurzus újságok hasábjain, a politikai hatalomtól és a demográfiai diskurzustól jórészt függetlenül, sőt azokat kritizálva működött.

Az 1960-as években, az amerikai hegemoniaciklus csúcán, a globális felívelés részeként a kelet-európai félperiférián és Magyarországon is növekedett a gazdaság, de

a társadalmi konszolidáció alig hozta magával a genderrezsim egyenlősödését. 1950 és 1975 között megtriplázódott az óvodai férőhelyek száma – de az óvodák így is túlszűfoltak maradtak (Aczél 2012: 40–41). Ugyanakkor az 1960-as évek közepére a nők a kék- és fehérgalléros alkalmazottak háztartásaiban átlagosan 3,8 óra házimunkát végeztek naponta, míg a férfiak 1,4 órát (Zimmermann 2012: 71). „1962-ben a »kisegítő családtagok« gyanánt osztályozott nők a mezőgazdasági szövetkezetekben munkaidejük több, mint kétharmadát fordították háztartásbeli földadataikra, beleértve a gyermekgondozást. Ezeknek a tevékenységeknek a beszámításával munkanapjuk átlagban 11,2 órára emelkedett” (Zimmermann 2012: 70).

De az 1960-as évek végére a hosszú távú munkaerő-utánpótlás veszélyeztetettségénél és a reprodukciós mutatók továbbra is nagyon alacsony értékeinél a teljes foglalkoztatottság koncepciójának összeomlása még nagyobb, vagy legalábbis sürgetőbb probléma volt. Az új gazdasági mechanizmussal nagyjából egy időben (Éber, Gagy, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014), 1967-ban a GYES bevezetésével nagy mennyiségű női munkaerőt akartak kivezetni a munkaerőpiacról főleg azokon a vidéki, iparközpontoktól távol eső területeken, ahol a munkaerő-kínálat már meghaladta a keresletet. De a GYES-t már rögtön bevezetése után nem várt mértékben vették igénybe – nem csak periférikus vidéki területeken élő – főleg kevésbé képzett és rosszul fizetett nők (Zimmermann 1995). Történt ez egy olyan társadalomban, ahol több tíz éve a formális munkerőpiacon dolgozó nő volt a hivatalosan elfogadott nőideál. Ahogy arra Susan Zimmermann (2012) felhívja a figyelmet, „[e]gy riporter iszonyattal írta le a fiatal anyákat, akikkel egy magas tömbház parányi lépcsőházi kiterőjében találkozott, tréningruhában vagy fürdőruhában ütötték ott agyon az időt, körülöttük négy visító, csúszó-mászó kisgyerekek meg három alvó, »krumpliszák« módjára heverő csecsemővel egy kanapén” (83). A GYES-anyák szociális reprezentációjában jól tetten érhetőek a szocialista felzárkózási projekt nőiséggel kapcsolatos ellentmondásai.

GENDERREZSIM ÉS „NŐPOLITIKA” MAGYARORSZÁGON 1970 ÉS 1990 KÖZÖTT

Az 1970-es évek a második világháború után kezdődő amerikai hegemonia felívelő periódusának végét (Arrighi és Silver 1999) és „B” fázisának (Wallerstein 2000) vagy hosszú lejtmenetének (Brenner 2006), illetve az ezzel járó globális átrendeződésnek a kezdetét jelentette (lásd bővebben e lapszámban: Éber, Gagy, Gerőcs és Jelinek 2019). E folyamat kelet-európai válságtüneteinek részeként Magyarországon az extenzív fejlesztés megtorpan, az intenzív fejlesztés finanszírozására felvett hitelek miatt az ország eladósodása felgyorsult (Éber, Gagy, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014). A válság a foglalkoztatáspolitikai

eltolódását eredményezte az olcsóbb munkaerő irányába, így megnőtt a nők olcsó bér munkájának súlya is. Emellett megnőtt a formális munkaerőpiacon dolgozó nők körében a nem Budapesten dolgozó nők aránya, nagyrészt a szakképzettséget nem igénylő területeken. Míg a férfiaknak közel 40%-a rendelkezett szakképzettséggel, addig ez az arány a nők körében mindössze 15% volt. Ráadásul a szakképzett nők nagyrészt olyan ágazatokban helyezkedtek el, ahol a szakképzett munkások keresete az átlagnál jóval alacsonyabb volt – a textiliparban, a ruházati iparban, a cipőiparban és az élelmiszeriparban. A nők átlagosan a férfiak fizetésének 70%-át keresték (Zimmermann 2012).

Másrészről az 1970-es évek válságának hatásaként újra többszörös súly nehezedett a nőkre: az olcsó-formális női munkán kívül megnőtt az ingyenes-informális női munka súlya is. A nők egy jelentős része vonódott ki a beszűkülő munkaerőpiacról és ezzel együtt a GYES szimbolikusan is megerősítette a nők és a háztartási (reproduktív) munkák kapcsolatát.

Harmadrészről a második gazdaság jelentős szerepet kapott az 1970-es és 1980-as évek gazdasági nehézségei alatt. Ez volt a közvetett megszorítások időszaka, amikor bevezették a bérrendszer szigorú korlátozásait. A spontán formák megjelenése után az 1980-as évek elejére a második gazdaságot az állami szabályozás is támogatta, mivel ez segített fenntartani az életmódpolitikát a bércsökkenések időszakában. Ebben az értelemben a második gazdaság feladata az volt, hogy többlet-jövedelemforrást biztosítson a munkásoknak, így biztosítsa az életszínvonal fenntartását (akár emelkedését) abban az időszakban, amikor a gyárakban bérmezsorítások voltak (Vigvári és Gerőcs 2017: 94). A nők ebből is nagy arányú munkát végeztek el. Az időmérleg-felvételek tanúsága szerint a nők (a 15–69 éves korosztályban) az 1970-es és 1980-as években körülbelül két és félszer annyi házimunkát és jövedelemkiegészítő munkát végeztek, mint a férfiak (Andorka, Falussy és Harcsa 1990). Összességében az 1970-es években megnőtt az olcsó vagy ingyenes női munkaerő szerepe a formális, az informális reproduktív és az informális produktív munkákban is.

Mindemellett, részint engedve az 1970-es évek elején újra fellángoló baloldali-népi abortuszkritikának, 1973-ban enyhe szigorítást vezettek be az abortuszzsabályozásban, noha hangsúlyozták, hogy a szigorítás célja a fogamzásgátlás propagálása az abortusz helyett. Az 1952-es szigorítás tapasztalataiból kiindulva a pronatalista politika hangsúlya inkább az lett, hogy a három- (vagy több)gyerekes családoknak viszonylag rövid időn belül alacsony bérletdíjú tanácsi lakást, az új házásoknak pedig kamatmentes vagy alacsony kamatlábú kölcsönöket biztosított. Illetve lakástámogatást lehetett igényelni a még meg nem született, de tervezett gyermekekre is (Heller, Némédi és Rényi 1990).

GENDERREZSIM ÉS „NŐPOLITIKA” MAGYARORSZÁGON 1990 ÉS 2008 KÖZÖTT

Ha a kelet-európai rendszerváltásokat az 1970-es évektől kezdődő globális átrendeződés összefüggésrendszerében értelmezzük, fontos szempont, amire Böröcz József ([2009] 2018) mutat rá, hogy a nyugat-európai országok a gyarmataik elvesztése után az európai integráció eszközével próbálták meg kompenzálni a csökkenő globális politikai és gazdasági súlyukat. Az integrációs válságkezelés egyik fontos eszköze a bővítés volt (Geröcs és Jelinek 2018): az európai centrumországok vállalatainak új piacokra és olcsó munkaerőre volt szükségük ahhoz, hogy termelésüket az élesedő világpiaci versenyhez tudják igazítani. Így a magyar rendszerváltás és az azt követő növekvő mértékű reintegrálódás a kapitalista világrendszerbe is nagymértékben épült az olcsó munkaerőre. Az olcsó munkaerő hosszú távú reprodukciója, valamint az azt részint materiálisan, nagyobb részt szimbolikusán gátló abortusz ezért is válhatott újra fontos politikai témává a rendszerváltás időszakában (Barna, Csányi, Gagyí és Geröcs 2018) – amellet, hogy a teljes termékenységi arányszám az 1980-as évek közepére 1,7-re csökkent és 1990-ben sem érte el az 1,8-at. Ugyanakkor a „civil társadalom” rendszerváltozás előtti utolsó évtizedben kialakuló diskurzusának egyik első mozgalmi kezdeményezése a Feminista Hálózat tüntetése, illetve aláírásgyűjtése volt az abortusztörvény szigorítása ellen – előbb 1990-ben, majd 1992-ben, a parlamenti abortuszvitával párhuzamosan (Kulcsár 2014: 120). Talán e tiltakozásnak is köszönhetően az Országgyűlés végül a kevésbé szigorú törvényjavaslatot szavazta meg. A tiltakozást a demokratikus Kelet-Európa érdekében a civil társadalomnak nyújtott nyugati támogatások keretében a San Francisco-i *Global Fund for Women* finanszírozta (Fábián 2014: 7). Az 1990-es évek elején mind az abortusztörvény megszigorítására irányuló politikai törekvések, mind pedig az azokat meggátolni próbáló civil mozgalmak a kelet-európai régió tőkés világgyazdaságba való formális visszaintegrálódása összefüggéseiben értelmezhetőek (Barna, Csányi, Gagyí és Geröcs 2018). A Magyarországon az 1950-es években kialakult pronatalista és abortuszellenes retorika a rendszerváltás után is folytonos maradt. A rendszerváltás után a jobboldal az abortuszzsabályozást a magyarság szuverén jövőjét veszélyeztető liberális gyakorlatként kárhoztatta, vagyis ugyanazért bírálta („jobbról”), amiért az 1960-70-es évek népi és szocialista írói és újságírói az 1956 után kialakult szocialista szabályozást („balról”). De a rendszerváltástól kezdve a liberális szimbolikus politikába beépültek a pronatalista és abortusztörvényt szigorítást sürgető retorikákat kritizáló – főleg emberi jogi fókuszú – ellenretorikák is (Melegh 2000). Ezek nagyrészt a nyugati emberi jogi mozgalmak mintájára a választás szabadságát és a női test integritását hangsúlyozták.

A szociálpolitikák vagy azok hiánya alapvető eszköz a formális és informális munka viszonyának igazgatására. A jóléti juttatások és intézmények drágítják a munkaerőt,

az informális munka azonban kipótolja a bér és a jóléti ellátások kiesését, melynek terhe hagyományosan nagyjából a nőkre hárul. A rendszerváltás után a GDP 1993-as mélypontra zuhanásával együtt a munkaerő olcsóvá tételének egyik fő módja az informális reprodukció súlyának növelése volt a munkabér és a jóléti intézmények rovására a túlélés költségeiben. A gyermekjóléti intézmények korábbi támogatása visszaesett, az óvodák és bölcsődék egy jelentős részét bezárták (Acsády 2000: 174).

A rendszerváltás időszakában nőket továbbra is tömegével foglalkoztattak képzettségi szintjük alatt és elhelyezkedési esélyeik is csökkentek. Tömegek szorultak ki a munkaerőpiacról. Sok más szociálpolitikai eszköz mellett (mint például a nyugdíj, a rokkantnyugdíj, a munkanélküli státusz) e kiszorulás okozta helyzetet voltak hivatottak kezelni az 1970-es évekhez képest alacsony értékű anyasági és gyermekgondozási segélyek. A rendszerváltás közvetlenül követő évek elmúltával a – nem egyedülállóan, de kiemelkedően hosszú idejű – gyermekgondozási támogatást a teljes termékenységi arányszám csökkenése miatt egyik kormány se változtatta meg radikálisan: a teljes termékenységi arányszám 2000-re 1,3 körüli értékre süllyedt és tíz évig nem is kezdett el emelkedni. De – mint arra Fodor Éva és Kispéter Erika (2014) felhívja a figyelmet – amíg 1967 és 1985 között a gyermekgondozási támogatás mértéke megegyezett a keresettel és szinte biztos volt a visszatérés a formális munkaerőpiacra, addig a rendszerváltás utáni konstrukciók az anyákat kiszolgáltatott és bizonytalan helyzetbe szorította. Ezzel együtt a rendszerváltás után megerősödött a konzervatív nőideál, mely a nőiséget erősebben kötötte az informális szektorhoz, a „családi tűzfészekhez”.

A genderrezsim effajta felhasználása nemcsak a konzervatív kormányokhoz köthető, hanem gyakorlatilag minden kormányhoz a rendszerváltás óta. A gondoskodás ugyanúgy szimbolikusan a nőkhöz kapcsolódó feladat maradt, ahogy gyakorlatilag végig az államszocialista időszak alatt. Viszont a hivatalos szocialista nemi egyenlőségi narratíva megszűnésével a nőket érő szimbolikus egyenlőtlenség is erősebben kezdte el sújtani a nőket. Jól mutatja ezt, hogy a rendszerváltás után alakuló pártokban nagyon alacsony volt a nők aránya. Míg 1980-ra a női képviselők aránya az Országgyűlésben elérte a 30%-ot, ez 1990-től napjainkig csak néhány évben haladta meg a 10%-ot (Koncz 2014).

Ugyanakkor a privatizációs tőkebeáramlás utáni időszak lezárultával a centrumországok beáramló hitelei, majd 2004-től, amikor az ország formális visszacsatlakozása a tőkés világrendszerbe befejeződött, az Európai Unió támogatások viszonylagos és időleges gazdasági stabilitást biztosítottak az országnak. Ez az informális reprodukció és a bér munka viszonyában, illetve a genderrezsimben is hozott némi változást. 2000-től emelkedni kezdett a bölcsődék és a bölcsődei férőhelyek száma – habár 2015-re is csak a szintén nem kielégítő 1990-es szám körülbelül háromnegyedét érte el (Darvas és Szikra 2017: 239). Szintén 2000-től csökkenni kezdett a nők és férfiak közötti béregyenlőtlenség (Borbély 2011). 2000-re

a nők átlagosan már „csak” kicsit több mint másfélszer (körülbelül 1,7-szer) annyi informális háztartási és kiegészítő munkát végeztek, mint a férfiak (Harcsa 2000).

A 1990-es évek második felében és a 2000-es évek első felében a nőpolitikai és feminista célkitűzések a nyugathoz való felzárkózás narratívájába illeszkedtek, és az abortusz és a nők elleni erőszak mellett leginkább a munkaerőpiaci egyenlőséget célozták. Fő területei a fizetésbeli nemi különbségek csökkentése és a „karrier-magánélet” összeegyeztethetősége volt a nők számára. A szabadpiacba és felzárkózásba vetett hit, valamint a külföldi forrásoktól függő feminista civil szervezetek törekvései csak részben találkoztak nők tömegeinek a problémáival – elsősorban az abortusz és a nők elleni erőszak kérdéseiben (Barna, Csányi, Gagyai és Geröcs 2018). A felzárkózásba vetett hittel együtt a nemek közti egyenlőségbe vetett hit is a közbeszéd főáramának számított a 2008-as válság utáni időszakig. A nemek közötti igazságosság morális kérdése dialektikus viszonyban volt azzal a képzetel, hogy a felzárkózással csökken az olcsó munkaerő és nő az innovatív, kreatív vállalkozó szellemű középosztály súlya. Így a liberális felzárkózás-retorikában a nemi egyenlőtlenség tapasztalata a rasszizmushoz hasonlóan (Böröcz 2006) a nyugattól való morális lemaradásként értelmeződött (ld. pl. Nagy 2005; Koncz 2006).

GENDERREZSIM ÉS „NŐPOLITIKA” MAGYARORSZÁGON 2008 UTÁN

2008-ban a globális amerikai hegemoniaciklus hosszú lejtmenete újabb gazdasági válsághoz vezetett. A centrumból induló válság azon kelet-európai államokat, köztük Magyarországot is elérte, amelyek a centrumot alacsony hozzáadott értékű, bedolgozó, illetve beszállító modellt kiszolgáló infrastruktúrával kötik össze. A válsághatás alapvetően érintette a genderrezsimet mind szimbolikusan, mind materiálisan.

A 2008 UTÁNI GENDERREZSIM, MORÁLIS GEOPOLITIKA ÉS ELLENHEGEMÓNIA

Kelet-Európában a 2008-as válság után azzal, hogy a felzárkózás illúziójába (Arrighi 1990) vetett többé-kevésbé konszenzusos hit megrendült, leginkább a jobboldali erők tudtak politikai tőkét kovácsolni a konzervatív retorika radikalizálásával és azzal, hogy megkérdőjelezték a nyugati demokratikus minták morális felsőbbrendűségét. A válság tehát nem pusztán gazdasági-politikai átrendeződést hozott magával, hanem a morális

geopolitikában (Böröcz 2006) is kifejeződött.² Magyarországon a magát Nemzeti Együttműködés Rendszerének nevező tökefelhalmozási rezsim, az azt megalapozó kétharmados parlamenti többségét nagymértékben alapozta a felzárkózás illúziójából való kiábrándulásra és a nemzeti jövőt hirdető retorikájára. E morális-politikai fölény fenntartására, valamint a társadalmi polarizációt fokozó gazdaságpolitika szimbolikus kompenzációjára a fennálló félperifériás hegemonia politikai szereplői erős szimbolikus politizálást folytatnak. Az európai és az euroatlanti integrációt, illetve az azokat menedzselő nemzetközi szervezeteket (Európai Unió, ENSZ) leginkább (vélt vagy valós) migrációs politikájuk miatt kritizálják. Emellett a kritika olyan szimbolikus területeken is kiéleződött, mint például a civil társadalom politikai függetlensége, a politikailag korrekt beszédmod vagy a társadalmi sokszínűség pozitív jellege. A szimbolikus területek közül kiemelt jelentőséggel bír a nemek társadalmi szerepének restaurációja, amit az anti-genderizmus és az alter-genderizmus kifejezésekkel ragadhatunk meg.

Anti-genderizmus

Ahogy arra Kováts és munkatársai rámutatnak (Kováts és Pöim 2015; Grzebalska, Kováts és Pető 2017; Kováts 2017), az „anti-gender” retorika és politika a 2008-as válság után jellemző transznacionális jelenség. A nemekre vonatkozó vagy csak részben azokhoz köthető nagyon különböző társadalom- és viselkedéstudományi megközelítések, társadalmi mozgalmak és ideológiák „genderideológiaként” való összemossása eredetileg a Vatikánhoz köthető. „2003-ban [jelent meg] a Család Pápai Tanácsa megbízásából *A családdal és az étellel kapcsolatos vitatott fogalmakról és etikai kérdésekről* című lexikon. Ebben a kötetben (magyarul: Családleksikon 2012) fejtik ki a Vatikán álláspontját olyan fogalmakról, mint gender, és ekkor fogalmazódik meg a »genderelmélet« illetve »genderideológia« kifejezés is” (Case 2011; Robcis 2015, idézi Kováts 2017: 107). A 2008-as válság és ezzel együtt a korábbi liberális konszenzus felszámolása után a Vatikán által megalkotott „genderideológia” nemcsak a korábbi liberális hegemoniára vonatkozó és annak megkérdőjelezésére használt egyik kifejezés lett, hanem bizonyos értelemben a liberális konszenzus szimbóluma és az azt jellemző ideológiai és retorikai elemek „kötőanyaga”, vagy ernyőfogalma is (Kováts és Pöim 2015; Grzebalska, Kováts és Pető 2017; Kováts 2017). A 2008 utáni időszakban konzervatív politikusok Európában és az Egyesült Államokban többször használták retorikai fókuszként a politikai korrekt beszédmod és a „genderideológia” veszélyeit a kampányaikban. „Ezektől a kampányoktól nem volt idegen, hogy a »genderideológiát« vagy a politikai

2 Arról, hogy a rendszerváltás utáni időszakban a világrendszer hierarchikus berendezkedéséből fakadó egyenlőtlenségeket hogyan konvertálták társadalmak és társadalmi csoportok közötti minőségi vagy morális különbséggé retorikájukban az egyes pártok, lásd Melegh 2006, illetve Gagyi 2014.

korrektséget úgy fessék le, mint a náciizmus és leninizmus új megvalósulási formáit (Beata Kempa lengyel parlamenti képviselő), vagy mint ami az embereket rabszolgasorba taszítja (Svatoslav Shevchuk ukrán érsek), vagy mint ami a pedofíliahoz hasonló veszélyt jelent a gyerekekre (Pavol Gorisak szlovák parlamenti képviselő), vagy mint ami az amerikai egyetemi városokat »borostyánlepte Észak-Koreákká« változtatja (William Lind amerikai publicista)” (Grzebalska, Kováts és Pető 2017).

A „genderideológiát” Magyarországon nemcsak a volt liberális konszenzus maradékaként, hanem a nyugati centrum (Trump megválasztása óta a centrum európai szegmense) – a társadalmi sokszínűséggel (migrációt támogató politikával) összefonódó – ideológiájaként is értelmezik, tehát a fent említett *morális geopolitika* részeként. Hasonlóan ahhoz, ahogy a szovjet utódállamokban a konzervatív politizálásban meghonosodott a „Gayropa” kifejezés (Grzebalska, Kováts és Pető 2017), mely azt a véleményt fejezi, hogy Nyugat-Európa uralkodó ideológiájává vált a homoszexualitás propagálása – az európai identitáspolitikai fókuszú pártok és civilszervezetek mintegy paródiájaként.

A „genderideológia” elítélése mint morális geopolitikai aktusa jól tetten érhető az anti-genderizmus 2018-as betetőződésében, a *Társadalmi nemek tanulmánya mesterképzési szak* Magyarországi ellehetetlenítésekor megjelent retorikákban. Például: „A nyugati világ liberális szegletében a társadalmi nemek erőltetése a biológiai nemekkel szemben, úgy tűnik, győzelemre áll. Ennek az ideológiának köszönhetjük, hogy a szélsőségesen baloldali Obama-kormányzat alatt szövetségi szinten szabályozták az Egyesült Államokban a nyilvános illemhelyek használatát, vagyis azt, hogy tilos a közintézményekben férfi és női mosdót kijelölni, mert az diszkriminatív volna. (...) Agyrém. Hál’ istennek és az amerikai választóknak, két éve már nem Obamának, hanem Donald Trumpnak hívják az Egyesült Államok elnökét, aki a »véécbotrányt« rövid úton rendezte, és visszatért a normalitáshoz. (...) Azonban a liberális mintaállamban, Justin Trudeau Kanadájában és a nyugati világ egyetemi szférájában sajnos továbbra is tombol a genderőrület. (...) A legrosszabb totális diktatúra felé rohan a nyugati világ liberális része, nem létező nemeket kreálnak, és ezek alapján már gyerekeket is képesek elszakítani a családjuktól csak azért, mert a család normális, és nem hajlandó fejet hajtani a beteges ideológia előtt” (Törcsi 2018).

Illetve „Kövér László felhívta a figyelmet arra, hogy ma a másik oldalról nézzük a helyzetet, onnan, hogy »megtartuk ezt a kultúrkört« (...), amelyik Európát Európává, Magyarországot európai országgá teszi. Meg kell védeni az ország önállóságát azon törekvésekkel szemben, amelyek más érdekek alá rendelnék. (...) Szent István nemcsak a keresztény magyar államot alapította meg, hanem elérte, hogy Magyarországnak nem kellett alárendelődni más európai hatalmaknak. (...) [A]mit genderizmus néven próbálnak tudományként feltüntetni, az egyrészt ideológia, másrészt egy olyan emberkísérlet szellemi megalapozása, ami semmivel se jobb, mint az eugenetika a náci időkben” (Kövér 2018).

Alter-genderizmus

A nemi szerepek körül vívott szimbolikus küzdelem másik oldala, hogy a kormány és a kormányközeli közszereplők a nemi viszonyokra vonatkozó „liberálisnak” (valójában részben liberális, részben baloldali) és „nyugatinak” bélyegzett ideológiák, valamint a társadalom- és viselkedéstudományos megközelítések megbélyegzése és megszüntetése felé tett lépésekkel párhuzamosan a félperifériás hegemoniát a genderrezsím szimbolikus restaurációjára is elkezdtek kiterjeszteni. Az félperifériás hegemonia nemi aspektusának kiépítését jól példázzák a 2016-ban a genderrezsím szimbolikus igazgatására létrehozott civil szervezetek. Míg a kormány szimbolikus harcot folytatott a liberális („nyugati” bekötöttségű) civil szervezetek ellen, 2016-ban megalakult a Fiatal Családosok Klubjának Egyesülete (FICSAK) és a Mindennapok Női Szemmel Egyesület (NŐISZEM), „azzal a céllal, hogy nagyobb segítséget kapjanak a nők a családalapításhoz és társadalmi feladataik ellátásához, érdekeik ellátásához”.³ Az egyesületek már megalapításakor üdvözölték a kormány családpolitikáját és ígéretet kaptak a kormánytól a támogatásra.

Továbbá, amikor az ELTE 2017-ben bejelentette, hogy elindítják a *Társadalmi nemek tanulmánya* mesterképzési szakot, válaszul Balog Zoltán, az Emberi Erőforrás Minisztériumot vezető miniszter bejelentette, hogy a Corvinus Egyetemen *Családtudományi* mesterképzést indítanak: „Sajnálatos, hogy az elmúlt hetekben a liberális törpe kisebbség mindent megtett, hogy a gender szakot védje és az áltudományt megpróbálja elfogadtatni. Mint korábban is jeleztük, a nemzetnek nem félrecsúszott, kreált zagyaságokra van szüksége, hanem egy, a valódi, húsba vágó problémákkal foglalkozó műhelyre”⁴ – írta közleményében.

A kormányzat a nemi szerepekre, nemi viszonyokra és az azokból származó egyenlőtlenségekre fókuszáló különböző ideologikus és tudományos megközelítéseket leginkább a család szubsztanciális és szakrális megközelítésével igyekezett lecserélni. Hasonlóan ahhoz, ahogy a „Nemzeti Együttműködés Rendszere” megnevezés elrejtí a rezsím uralmon, elnyomáson és kényszeren nyugvó természetét és kölcsönös és önkéntes együttműködési rendszernek nevezi magát (e lapszámban: Éber, Gagy, Gerőcs és Jelinek 2019), úgy a rezsím által kikiáltott család-koncepció elfedi az egyenlőtlen nemi viszonyokat és érdekeket, illetve a (sokszor erőszakos) konfliktusokat a háztartásban, és az emberek együttélését a társadalmi reprodukció érzelmi és ideológiai aspektusaira redukálja. Mind a „NER”, mind a szakrális család-koncepció a rezsimet alátámasztó félperifériás hegemonia szimbolikus építőköve.

3 Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=GQCPfZPfAdo> (Letöltve: 2019.05.01.).

4 Interneten: https://hvg.hu/itthon/20170309_KDNP_gender_deviancia_corvinus_balog (Letöltve: 2019.05.01.).

Összességében a 2018-as válság után a felzárkózás lehetőségébe való többé-kevésbé konszenzusos hit megingott, és a kelet-európai jobboldali pártok – Magyarországon a Fidesz – a retorikájuk radikalizálásával és a „nyugat”, valamint a liberális berendezkedés (liberális korszak, nemzetek, csoportok, intézmények) morális felsőbbrendűségének radikális megkérdőjelezésével politikai tőkét tudtak kovácsolni. A Magyarországon végbemenő folyamatokat az ellenhegemónia-építés többi szegmensével (a CEU kitiltásával, a civil szervezetek megbélyegzésével, az MTA átszervezésével, a kormányközeli médiabirodalom kiépítésével) összefüggésben, a *Társadalmi nemek tanulmánya* mesterképzési szak 2018-as ellehetetlenítésével betetőző *anti-genderizmus*, és a nemi szerepek restaurációját, a nemi viszonyrendszert elfedő, szakrális család kategóriára fókuszáló *alter-genderizmus* kifejezésekkel ragadhatjuk meg. Ugyanakkor a genderrezsím átalakítása messze túlmutat a közvetlen politikai tökenyerésen, és elsősorban a munkaviszonyok és a társadalmi reprodukció igazgatásában jelenik meg.

A 2008 UTÁNI GENDERREZSIM ÉS A TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

A munka és a materiális társadalmi viszonyok szempontjából a válság és válságkezelési programok nemcsak a formális munkaerőpiacot érintették, hanem a formális és informális munka viszonyát is. Míg a formális munkaerőpiacon az országban jelenlévő munkaerőpiaci szegregáció miatt a válság általában erősebben érintette a férfiakat – bár a kevésbé szegregált ágazatokban a női munkanélküliség nagyobb arányban nőhetett meg (Nagy és Fodor 2015) –, addig az informális és kiegészítő munka egyenlőtlen eloszlása 2010-re egyenlőtlenebbé vált és még nagyobb arányban terhelődött a nőkre (körülbelül 1,82-szerese a férfiakénak [KSH 2012]). Mindez nagyban köthető a válságkezelési politikákhoz – melyeket a szocialista kormány kezdett el és a Fidesz folytatott –, amelyek szociálpolitikai juttatások megszüntetésével és értékcsökkentésével a reprodukció költségeit és a gondoskodási funkciókat nagymértékben terheltek rá a háztartásokra (Szikra 2013).

Emellett a teljes termékenységi arányszám a válságban, 2011-re történelmi mélypontra (1,23) süllyedt. (A rendszerváltás utáni egyik évben sem érte el a 2-es értéket. Ahogy 1992 után egyik kelet-európai országban sem). Ezen érték hosszú távú munkaerőpiaci hatását tovább súlyosbította a dolgozó korú emberek és szülőképes korú nők egyre nagyobb számú kivándorlása (Siskáné, Halász és Gál-Szabó 2017).

A 2008 UTÁNI GENDERREZSIM ÉS A RÖVID TÁVÚ REPRODUKCIÓ

Amellett, hogy a férfiakat nagyobb arányban sújtotta a munkanélküliség, hogy az informális munka még nagyobb arányban terhelődött a nőkre, és hogy a formális bérek kieséséből fakadóan az informális munkák a megélhetésben betöltött szerepe is megnőtt, a kormány 2008-ban indította el, majd 2009-ben terjesztette ki közmunkaprogramját, „ami a válságra adott közvetlen közpolitikai reakciónak tekinthető” (Kovai 2017: 117), részint a munkanélküliség kezeléseként és a tartaléksereg pacifikálásaként, részint az informális munka költséghatékony formalizálásaként. A munkanélkülivé válás, illetve bizonyos esetekben a közmunka-programba kerülés a helyi közösségekben és a háztartásokban komoly presztízsvesztést és személyközi konfliktust okozott. „Most azért végeztünk szakmát, hogy az utcát seperjük, Cili?! (...) Hogy a magyarok csizmája elől lapátoljuk a havat?! Oszt ők még köszönni se tudnak?!” – kérdezi egy közmunkaprogramba került nő Kovai Cecília (2017: 151) monográfiájában.

Így az anti- és alter-genderizmus a közvetlenül a válság utáni időszakban értelmezhető a formális bémunkából kiszorult, munkanélkülivé váló vagy a közmunka-programba szorult, illetve ezek veszélyének folyamatosan kitett férfiak szimbolikus kompenzációjaként a szexuális felsőbbrendűségük megerősítésével. Annak tudatosításaként, hogy lecsúszásuk vagy annak veszélye mellett legalább ők még mindig *férfiak*, tehát a nemi hierarchiában uralkodók. Emellett a munkaerőpiacról kiszorult, munkanélkülivé váló, a közmunka-programba szorult, vagy ezek veszélyének folyamatosan kitett nők helyzetének, illetve a megszorításokból fakadó többletfeladatok legitimálásának azzal, hogy a nők úgyis inkább a háztartás szférájába tartoznak, mint a bémunka szférájába. Máshogy fogalmazva az anti- és alter-genderizmus értelmezhető úgy, mint a férfiakra irányuló kettős pozícióvesztéssel járó tendencia – a nemi szerepek egyenlősödése és a válság – közül annak a kezelése, amely szimbolikusan kezelhető, és a nők helyzetének megváltozásának (vagy annak veszélyének) szimbolikus kezelése.

Mindemellett, ahogy e tanulmány elméleti keretéből következik, „[a]z egyenlőtlen háztartási viszonyok beágyazottsága a felhalmozás alapvető folyamataiba ellentmond a szeretet és gondoskodás ugyancsak alapvető logikájának a háztartáson belül, s ezen ellentmondás feszültségében a háztartás a kapitalizmuson belüli emberi élet csatáit és kompromisszumait magában foglaló tereppé válik” (Barna, Csányi, Gagyai és Gerőcs 2018). Emiatt amikor átrendeződnek a külső gazdasági körülmények, például válság idején, a háztartási erőszak szintje jellemzően megnő (Csányi, Gagyai és Kerékgyártó 2018). A nehezen összehasonlítható magyar kutatások is arra utalnak, hogy 1998 és 2012 között Magyarországon a párkapcsolati erőszak szintje jelentősen megnőtt (Tóth 2018), a genderrezsim erőszakosabbá vált.

Összességében a válság hatására megnövekedő munkanélküliség és a Bajnai-kormány által megkezdett, majd az Orbán-kormány által elmélyített megszorító intézkedések megnövelték az informális munka súlyát a háztartásokban, a háztartási erőszak gyakorisága nőni látszott, mindeközben a tőkefelhalmozási rezsim politikai szereplői szimbolikus nőpolitikával próbálták kompenzálni a materiális válsághatásokat.

Az ellenhegemónia kiépítésének és a genderrezsim szimbolikus igazgatásának fókusza a 2010-es évek második felére esett, amikor nemcsak hogy a közvetlen válsághatás szűnt meg, de nagyarányú, szektorokon átívelő munkaerőhiány alakult ki, mely a következő években csak tovább nőtt (KSH 2019). E tanulmány elméleti keretéből következően azt mondhatjuk, hogy a nőpolitika, a genderrezsim igazgatása egyrészt a beszállító-bedolgozó modell fenntartására irányult, a formális bémunka költségeinek leszorításával, a jóléti szolgáltatások hiányának legitimálásával, a női reprodukív munka kihasználásával és a női munkaerő árának alacsonyan tartásával, melyek fontos eszközei az előnyszerzésnek a térségben a többi bedolgozó-beszállító modellre építő állammal szemben. Másrészt, a hosszú távú reprodukció jobb mutatóinak kikényszerítésére, harmadrészt pedig az félférfi hegemonia politikai legitimitásának fenntartására irányult. Jól mutatja ezt, hogy 2015-ben, amikor egy köztudottan kormánypárti énekes kijelentette, hogy „[a] nőknek nem az a dolguk, hogy ugyanannyi pénzt keressenek, mint a férfiak”, ami miatt az énekest szponzoráló német cég emiatt szerződést bontott vele, majd a kormány szimbolikusan védelmébe vette az énekest, annak hangsúlyozása mellett, hogy a „nyugati” értékek valódi őrzői a magyarok: „elképzelhető, hogy ez Németországban lehetséges, de mi elfogadhatatlannak tartjuk, hogy ma Magyarországon bárkit véleménye és nézete miatt ilyen formában diszkriminálni lehessen.”⁵

Ugyanakkor feltehetően az egyre nagyobb problémát okozó munkaerőhiány hatására a kormány tett intézkedéseket a GYES 1967-es bevezetése óta tartalékseregként funkcionáló kisgyermekes anyáknak a formális munkaerőpiacra való becsatornázására is. A 2014-ben bevezetett GYED extra lehetőséget biztosít a gyermek egyéves kora utáni munkába állásra, úgy, hogy az anya kapja a GYED teljes összegét. A 2016-os reformtól a GYED mellett már féléves kortól lehet dolgozni, tehát a kisgyermekes anyukák a CSED⁶ lejárta után visszamehetnek dolgozni úgy, hogy nem veszítenek az ellátásuk összegéből. 2018-tól pedig jelentősen kitágították a bölcsődei eljárásra jogosultak körét (Szikra 2018a: 232–233).

5 Interneten: https://hvg.hu/itthon/20151217_A_kormany_minden_szerzodeset_felmondja_a? (Letöltve 2019.05.01.).

6 csecsemőgondozási díj

Mindemellett a kormány 2014. március 14-én aláírta az Isztambuli Egyezményt⁷, viszont soha nem ratifikálta a nőszervezetek nyomásának ellenére sem. A kormányzati narratíva a nők elleni erőszakról jól tetten érhető az alábbi kormánypárti képviselő beszédében: „Talán az anyáknak vissza kéne térniük a gyereknevelés mellé, szülni két-három vagy inkább négy-öt gyermeket, és akkor lenne értelme annak, hogy jobban megbecsülnék egymást, és fel sem merülhetne a családon belüli erőszak” (Gyenese 2012). Illetve, a kormányzati retorika még arra hivatkozott, hogy az Isztambuli Egyezmény egyrészről, „felesleges”, mert a jogszabályok védik a magyar nőket, másrészről a „gender-ideológia” „trójai falova”, mert rögzíti, hogy a nők elleni erőszak a nemek közötti egyenlőtlenségbe ágyazódik, harmadrészről a nők erőszak elleni védelme elsődlegesen az ország védelme a muszlim bevándorlótól (Ámon 2017; példaként Jurák 2017). A kormány passzivitása, tehát a háztartási erőszak szempontjából a genderrezsím nem igazgatása, a háztartási erőszak feletti szemet hunyás úgy értelmezhető, hogy a kormány hagyja, hogy a bér munka alacsony árából, valamint a gondoskodási funkciók a háztartásokra hárulásából következő feszültségeket a háztartások belső szférája csatornázza el. A 2010 utáni felhalmozási rezsím részéről a női test olcsó erőforrásként való felhasználásának egy formája a női informális munka potenciálisan erőszakos személyközi viszonyokba ágyazódásának legitimálása vagy legalábbis eltűrése.

A 2008 UTÁNI GENDERREZSIM ÉS A HOSSZÚ TÁVÚ REPRODUKCIÓ

Ugyan az ország népessége az 1980-as évek eleje óta folyamatosan fogy, és a teljes termékenységi arányszám a rendszerváltozás óta egyszer sem ment 2 fölé, de 2011-ben (feltehetően) a válság hatására demográfiai mélypont sújtotta az országot. Az alacsony reprodukciós számok, a nagyarányú kivándorlás és a válság megszűnésének hatására a 2010-es évek második felére olyan szektorokon átívelő munkaerő-hiány alakult ki, mely rövid és hosszú távon is veszélyezteti a beszállító-bedolgozó modell versenyképességét.

A nők gyermekvállalása a kormányzati retorika kiemelt eleme lett, hasonlóan a korai szocialista, illetve a népi-szocialista írók kritikájához, amennyiben akkor is és most is a nők személyes beállítódásainak, értékeinek tulajdonították az alacsony demográfiai értékeket. Illetve a nőiség összes problémáját a gyerekszülésre vezették vissza. Egy képviselő, ahogy fentebb idéztem, a háztartási erőszak kérdését a gyermektelenségből vezette le, az említett kormányközeli énekes pedig azt nyilatkozta, hogy a nők feladata nem az, hogy ugyanannyit keressenek, mint a férfiak, hanem, hogy tartozzanak valakihez és gyereket szülnének.

7 Az egyezmény a nők elleni erőszak megelőzéséről és a már megtörtént esetek megfelelő kezeléséről tartalmaz elemeket, kiemelten koncentrálna az áldozatok védelmére.

Az Országgyűlés elnöke továbbá beszédében kifejezte, hogy: „Szeretnénk, ha lányaink az önmegvalósítás legmagasabb minőségének azt tartanák, ha unokákat szülhetnének nekünk.”⁸ Ennél fogva a Demográfiai Kormányzás bejelentése a 2018-as választások után a miniszterelnöktől biopolitikai felhangú akkor is, ha az abortuszszabályozást a kormány nem változtatta meg – minden bizonnyal annak Magyarországon történetileg kudarcos politikai hatása miatt.⁹ Mindemellett a népesedési diskurzus folytonosságát és a politikai bal- és jobboldalak konstruáltságát jól példázza, hogy ahogy az 1960-70-es években a radikálisan baloldali önbesorolású Kádár-kormányt az abortusztörvény túlságosan megengedő volta miatt a szocialista-népi írók „balról” tudták kritizálni, úgy a jelenlegi magát jobboldalra és konzervatívnak pozicionáló kormányt a jobboldali ellenzék, a Jobbik a túl liberális abortuszszabályozás miatt „jobbról” volt képes kritizálni.

Ugyanakkor a kormány tett konkrét népesedéspolitikai lépéseket a demográfiai mutatók javítására. A kormány 2010-ben visszaállította 3 évre a GYES-t¹⁰, 2011-ben, a demográfiai mélypont évében kiterjesztette a családi adókedvezményt, mely a gyermekek száma alapján biztosítja a kedvezmény mértékét. Ugyanakkor a törvény nem foglalkozik sem a gyermekszegénységgel, sem a munkanélküli vagy szűркеgazdaságban dolgozó háztartásokkal. Hasonlóan, a 2014-ben bevezetett GYED¹¹ extra is azoknak kedvez, akiknek egyébként is van formális bér munkája, továbbá a 2015-ben bevezetett CSOK¹² is középosztálybeli családoknak nyújt segítséget, a szegényebb családok kiszorulnak belőle – amellett, hogy a konstrukció nagyban nehezíti a válást, ami megnöveli a nők háztartási kitettségét (Szikra 2018a, 2018b; e lapszámban: Gagy, Csaba, Pósfai és Vigvári 2019). A bérrel nem rendelkező háztartások az alanyi jogon járó juttatásokat: a családi pótlékot, az egyszeri alkalommal folyósított anyasági támogatást, a GYES-t és a GYET¹³-et tudják igénybe venni. Ezek közül a családi pótlékra jogosultak a legtöbben, ez a leguniverzálisabb juttatás (Makay 2018), de a családi pótlék univerzális jellege számos intézkedés hatására jelentősen meggyengült (Szikra 2018a: 231). Ugyanakkor a családi pótlék összege 2008 óta nem változott, így ennek reálértéke a GYES-hez és a GYET-hez hasonlóan számottevően csökkent: a Bajnai kormány

8 Interneten: <https://mno.hu/belfold/vihart-kavartak-kover-laszlo-szavai-1319148> (Letöltve 2019.05.01.).

9 Habár az egészségügyi államtitkárság a gyógyszeres terhességmegszakítás gyakorlatát ellehetetlenítette az országban. Interneten: <https://mno.hu/belfold/vihart-kavartak-kover-laszlo-szavai-1319148> (Letöltve 2019.05.01.).

10 Melyet a Bajnai-kormány válságkezelési politikájának részeként 2 évre maximalizált.

11 gyermekgondozási díj

12 családi otthonteremtési kedvezmény

13 gyermeknevelési támogatás

által befagyasztott univerzális ellátások reálértékük egyharmadát elvesztették 2017-re (Szikra 2018a: 230). „Vagyis egyre nagyobb hangsúly kerül a munkabér alapján igénybe vehető támogatásokra, miközben a nem biztosítási viszonyhoz kötött »univerzális«, tehát mindenki által igénybe vehető ellátások összege hosszú távon elértéktelenedik” (Makay 2018).

Ahogy Gerőcs és Jelinek (2018: 23) megfogalmazza: „Míg az Orbán-kormány társadalom- és gazdaságpolitikái ideológiájában egy nemzeti-tőkés programot fogalmaz meg, osztálypolitikája egyfelől egy klientúrába ágyazott felső középosztály megerősítését, másfelől a külföldi ipari befektetőket kiszolgáló, olcsó munkaerő kiárúsítását és »fegyelmezését«, harmadrészt pedig a tartósan munkajövedelem nélküli, elsősorban vidéken koncentrálódó szegénység központosított ellenőrzését (pl. közmunka) célozza (Czirfusz 2015; Meszmann 2016).” Ugyanez jellemzi a 2010 utáni rezsim népesedéspolitikáját: a pénzbeli juttatások egyenlőtlenül a középosztály hosszú távú reprodukcióját segítik, míg az olcsó munkaerőt szolgáltató és tartaléksereg alsó osztályok reprodukcióját csak szimbolikusan támogatják és annak munkaigényét, illetve költségeit nagymértékben az informális (háztartási) szektorban hagyják, jellemzően a nőkre terhelve – a kiárúsítandó munkaerő árát és reprodukcióját ezzel is olcsón tartva (vö. e lapszámban: Éber 2019). Ilyen „költséghatékony” munkaerőt és munkaerő-reprodukciót olcsóvá tévő törvényi megoldás volt az a 2011-es törvény, mely alapján a nők 40 év munkaviszony után elmehetnek nyugdíjba, és amelyet úgy kommunikáltak, hogy a „nagyamák majd segítenek vigyázni az unokákra”. Tehát háztartások közötti informális időtranszferre terhelték a hosszú távú reprodukív munkából fakadó feszültségeket (Szikra 2018b).

Jól kifejezi a kormányzó párt 2008 utáni népesedéspolitikáját a fent említett Fiatal Családosok Klubjának (FICSEK) anyáknapi köszöntő videója, mely pronatalista kampányvideó. A kampányvideó egyrészről „[a]z anyaság kevesebb lemondással és több boldogsággal jár, mint gondolnád!» mottóval fejeződik be, amely jól példázza, hogy a globális árutermelési rendszer különböző ciklusaiban, különböző területein a jó anya mítoszának pronatalista újradefiniálása hasonló elven működik, hiszen ez a mondat lényegében nem különbözik a Pravda '30-as és '40-es évekbeli szovjet pronatalista kampányának retorikájától – csak ez már az amerikai filmipar esztétikája szerint készült” (Csányi és Kerényi 2018: 152). Tehát a pronatalista diskurzus egyrészről legalább az államszocialista berendezkedés első évei óta folytonos. Másrészről a kampányvideóban „a fiatal szülők jól szituált felsővezetők, tágas, kertre néző amerikai konyhás étkezőjük kora reggel ragyog a tisztaságtól, mosolyogva indul a nap a prémium minőségű olasz kávéfőző gép mellett, munka után pedig még konditeremre, cukrászdára, ünneplésre és szexre is marad idő, azt sugallva, hogy az akaraterő és az ügyes szervezés a kulcsa mindennek” (Csányi és Kerényi 2018: 152). Ez jól kifejezi a népesésgazdasági intézkedések elképzelt célcsoportját.

Összességében a Fidesz-kormány által bejelentetett demográfiai kormányzás olyan népesedéspolitikát jelöl, amely a felsőbb osztályokat támogatja, így az ország globális integrációjához olcsó munkaerőt szolgáltató osztályoknak a hosszú távú reprodukciós költségei is a háztartásokra, illetve nagyjából azok nő tagjaira hárulnak, és amelyet egy olyan biopolitikai diskurzus támogat meg mely elválasztja a női princípiumukat beteljesítő anyákat a „genderideológia” által megfertőzött nőktől, akik ugyanannyit akarnak keresni, mint a férfiak, és akiket ezért nem becsülnek meg, így háztartási erőszak is érheti őket. Valamint, amely így elfedi a félperifériás hegemonia ellentmondásait, hozzájárulva a politikai legitimitás stabilitásához.

ÖSSZEGZÉS

Azokkal a megközelítésekkel szemben, amelyek a 2008-as válság után kiépült, a magát NER-nek nevező felhalmozási rezsimet, illetve félperifériás hegemoniát a jóléti államok eszménye vagy saját szimbolikus politikájához viszonyítva vizsgálják (Szikra 2018a, 2018b), vagy amelyek definiatorikusan ragadják meg a NER-t a „nőpolitika” szempontjából (Grzebalska és Pető 2018), a Helyzet Műhely által alkalmazott politikai gazdaságtani keret értelmében a 2008 utáni genderrezsimet nagyobb történelmi távlatban helyeztem el. Az államszocialista időszak kezdetétől, a genderrezsimet és az azt igazgató „nőpolitikákat” az ország félperifériás világrendszer-integrációjának és a formális és informális munka viszonyának szempontjából vizsgáltam. E megközelítés szempontjából kiemelten fontos az 1950-es évek óta tartó helyi demográfiai lejtmenet, az 1970-es évek óta tartó világgazdasági lejtmenet, az ország 1989-ben kezdődő függő helyzetben való formális reintegrációja a tőkés világrendszerbe és maga a 2008-as válság.

Amellett érveltem, hogy a 2008-as válság után a liberális hegemonia megrendülésének transznacionális következménye, hogy a kelet-európai félperiférián ez időszakban megerősödtek a radikális jobboldali pártok, vagy pedig, hogy a centrális konzervatív pártok jobboldali radikalizálódással tudtak megerősödni. E pártok megerősödésének jellemzően az egyik szimbolikus eleme a nemi szerepek restaurációja volt. Fontos elem volt a félperifériás hegemonia kiépítésében Magyarországon is, az anti- és alter-gender szimbolikus politikák.

Továbbá amellett érveltem, hogy a nemi szerepek visszaállítása elcsatornázza a válsághatást és legitimálja a női informális és formális munka ingyenes és olcsó erőforrásként való kizsákmányolását. Ez Magyarországon inkább csak szimbolikus új módja a genderrezsim igazgatásának, az olcsó női munkaerő kizsákmányolása az országban az 1950-es évektől folyamatos. Az 1950-es évektől az informális munka súlyának eltagadásával, az 1960-as évek végétől a GYES-sel a nők szimbolikus gondoskodó szerephez rögzítésével,

a rendszerváltozás utáni időszakban a bölcsőde- és óvodahálózat összeomlása mellett a szimbolikus és materiális egyenlőtlenségek megnövekedésével.

Harmadrésről arra mutattam rá, hogy az abortusz- és népesedési retorika az 1950-es évek óta, mióta az ország demográfiai mutatói esnek, folyamatos, de legalábbis ciklikus. 1956 óta a kormányok annak politikai legitimitást csökkentő következményei miatt nem szigorítják számottevően az abortuszzsabályozást, de folyamatosan jelen van a kormány vagy a kormánnyal azonos oldalon álló kritikusi által működtetett biopolitikai diskurzus, mely elítéli az abortuszt és a gyermektelenséget, és az abban résztvevőket, elsősorban persze az „önző” abortáló nőt. Ugyanakkor a 2008 utáni kormányzat a népesedéspolitikai jóléti juttatásait nagyrészt a középosztály számára tette elérhetővé, így a népesedéspolitikai juttatások súlya eltolódott az univerzális juttatásoktól a munkával és jobb lehetőségekkel bírók által igénybe vehető szolgáltatások felé. Így a kormány az olcsó munkaerőt szolgáltató osztályoknak a hosszú távú reprodukcióját is egyre olcsóbbá teszi – magára hagyva ezzel az alsóbb osztályokat és tevékenyen hozzájárulva a gondoskodási válsághoz (vö. Gregor és Kovács 2018).

E hosszú időtávot nézve a nem-protekcionista felzárkózási illúzió és a liberális-emberi jogi fókuszú feminista politikai közbeszéd, illetve a gender mainstreaming hegemoniája egy rövid, alig tizenöt évig tartó időszakhoz köthető, míg az olcsó női munkaerő kiszármányolása és a biopolitikai diskurzus legalább az 1950-es évek óta folyamatosnak tekinthető.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az írás elkészültét támogató EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, *„Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban”* megnevezésű projekt a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aczél Zsófia (2012): Üzemi óvodák 1945 és 1975 között. In: *Iskolakultúra*, Vol. 22., No. 5.: 37–55.
- Acsády Judit (2000): „Kellott nekünk feminizmus?”: „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása. In: *A zárva várt nyugat: Kulturális globalizáció Magyarországon*. Szerk.: Kovács János Máttyás. Budapest.
- Andorka Rudolf – Falussy Béla – Harcsa István (1990): Időfelhasználás és életmód. In: *Társadalmi riport 1990*.

- Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion. In: *Semiperipheral States in the World-Economy*. Szerk.: Martin, William G. Greenwood Press.
- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (szerk. 1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. University of Minnesota Press.
- Ámon Kata (2017): Soha nem ratifikáljuk az Isztambuli Egyezményt, inkább Németh Szilárd menti meg a nőket a bevándorlóktól. Interneten: <https://merce.hu/2017/11/18/soha-nem-ratifikaljuk-az-isztambuli-egyezmenyt-inkabb-nemeth-szilard-menti-meg-a-noket-a-bevandorloktol/> (Letöltve: 2019.05.01.).
- Barna Emília – Csányi Gergely – Gagy Ágnes – Geröcs Tamás (2018): A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. In: *Replika*, No. 108–109.: 241–262.
- Borbély Szilvia (2011): Nők és férfiak béregyenlőtlensége Magyarországon. In: *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Szerk.: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné. TÁRKI.
- Bódy Zsombor (2016): A Népeségtudományi Kutatóintézet története és a népesedéspolitika a Kádár-rendszerben. In: *Demográfia*, Vol. 59., No. 4.: 265–300.
- Böröcz, József (2006): Goodness is Elsewhere: The Rule of European Difference. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 48., No. 1.: 110–138.
- Böröcz József ([2009] 2018): *Az EU és a világ: Kritikai elemzés*. Kalligram.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.
- Case, Mary Anne (2011): After Gender The Destruction of Man? The Vatican's Nightmare Vision of the "Gender Agenda" for Law. In: *Pace Law Review*, Vol. 31., No. 3.: 802–807.
- Családexikon (2012): *Családexikon: A családdal és az élettel kapcsolatos vitatott fogalmakról és etikai kérdésekről*. Szent István Társulat.
- Connell, R.W. (1987): *Gender and Power*. Polity Press.
- Csányi Gergely – Gagy Ágnes – Kerégyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 5–30.
- Csányi Gergely – Kerényi Szabina (2018): A „jó anya” mítosza Magyarországon a reprodukív munka és a piac globális történetének szempontjából. In: *Fordulat*, No. 24.: 134–160.
- Czifrusz Márton (2015): A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In: *Munkaerőpiaci tükrök*, 2014. Szerk.: Fazekas Károly – Varga Júlia. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet.
- Dalla Costa, Mariarosa – James, Selma (1973): *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall Press.

- Darvas Ágnes – Szikra Dorottya (2017): Családi ellátások és szolgáltatások. In: *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990–2015*. Szerk.: Ferge Zsuzsa. Osiris.
- Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24.: 53–87.
- Éber Márk Áron (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. In: *Fordulat*, No. 26.: 76–114.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.
- Éber Márk Áron – Gagyí Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.
- Fábián, Katalin (2014): Disciplining the “Second World”: The Relationship between Transnational and Local Forces in Contemporary Hungarian Women’s Social Movements. In: *East European Politics*, No. 30.: 1–20.
- Federici, Silvia (1998): *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomedia.
- Ferge Zsuzsa (1982): *Társadalmi újratermelés és társadalompolitika*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fodor Éva – Kispéter Erika (2014): Making the ‘reserve army’ invisible: Lengthy parental leave and women’s economic marginalisation in Hungary. In: *European Journal of Women’s Studies*, Vol. 21., No. 4.: 382–398.
- Gagyí Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. In: *Fordulat*, No. 21.: 299–314.
- Gagyí Ágnes – Jelinek Csaba – Pósfai Zsuzsanna – Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financializációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. In: *Fordulat*, No. 26.: 199–224.
- Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban: Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. In: *Eszmélet*, Vol. 30., No. 118.: 12–33.
- Gregor Anikó – Kovács Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Grzebalska, Weronika – Pető, Andrea (2018): The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland. In: *Women’s Studies International Forum*, Vol. 68.: 164–172.
- Grzebalska, Weronika – Kovács Eszter – Pető Andrea (2017): A gender mint szimbolikus kötőanyag: Miért lett hirtelen olyan fontos a társadalmi nem? Interneten: <https://>

- kettosmerce.blog.hu/2017/03/06/a_gender_mint_szimbolikus_kotoanyag_miert_lett_hirtelen_olyan_fontos_a_tarsadalmi_nem (Letöltve: 2018. 01. 22.).
- Gyenesé Andrea (2012): Az asszony verve jó? Interneten: <https://nokert.hu/thu-20120913-1643/964/507/az-asszony-verve-jo> (Letöltve: 2018. 01. 22.).
- Harcsa István (2000): A munka világa az időmérés-vizsgálatok tükrében. In: *Statistikai Szemle*, Vol. 78., No. 12.: 963–980.
- Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes (1990): Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In: *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. Tudományos vitaülés. KSH NKI Kutatási jelentések*, 37. Szerk.: Monigl István. KSH NKI.
- Jurák Kata (2017): A férfiaknak annyi, ha ratifikálják az Isztambuli Egyezményt. Interneten: <https://pestisracok.hu/ferfiaknak-annyi-ha-ratifikaljak-az-isztambuli-egyezményt/> (Letöltve: 2018. 01. 22.).
- Koncz Katalin (2006): A felzárkózás elmaradása: a magyar nők munkaerő-piaci helyzete. In: *Statistikai Szemle*, Vol. 84., No. 7.: 651–674.
- Koncz Katalin (2014): Nők a parlamentben, 1990–2014. In: *Statistikai Szemle*, Vol. 92., No. 6.: 513–540.
- Kovai Cecília (2017): *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan.
- Kováts Eszter (2017): A konszenzusok felszámolása: Jobboldali populizmus és a „genderideológia” fenyegetése. In: *Fordulat*, No. 22.: 105–127.
- Kováts, Eszter – Maari, Pöim (2015): *Gender as Symbolic Glue. Foundation for European Progressive Studies*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Kövér 2018 Interneten: <http://www.atv.hu/belfold/20180819-nacik-kedvelt-tudomanyahoz-hasonlitotta-a-genderizmust-kover-laszlo>
- Kulcsár Zsófia (2014): A rendszerváltás utáni (feminista) szerveződés kihívásai. In: *TNTeF*, Vol. 4., No 1.: 118–129.
- KSH (2012): *Időmérés 2009/2010: Összefoglaló adattár*. KSH. Interneten: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/idomerleg/idomerleg0910.pdf> (Letöltve: 2019. 05. 22.).
- KSH (2019): Üres álláshelyek száma és aránya. KSH. Interneten: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_qli027a.html (Letöltve: 2019. 05. 22.).
- Lenin, Vlagyimir Iljics ([1919] 1977): A nagy kezdeményezés. In: *Lenin válogatott művei*. 3. Kötet. Kossuth Könyvkiadó.
- Makay Zsuzsanna (2018): Családpolitika Magyarországon 2010 óta. Interneten: <http://ujgyenloseg.hu/csaladpolitika-magyarorszagon-2010-ota/> (Letöltve: 2018. 01. 22.).
- Malthus, Thomas (1997 [1798]): An Essay on the Principle of Population. Interneten: <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf> (Letöltve: 2018. 01. 22.).
- Melegh Attila (2000): Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században: Lépések a pro- és antinatalista népesedéspolitikák összehasonlító vizsgálata irányában. In: *Replika*, No. 39.: 157–175.

- Melegh, Attila (2006): *On the East-west Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Central European University Press.
- Meszmann Tibor (2016): *The Rise of the Dual Labour Market: Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations (Precarir) Country Report: Hungary*. CELSI Research Report, 12.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Zed Books.
- Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso Books.
- Nagy Beáta – Fodor Éva (2015): A gazdasági válság hatásai a férfiak és a nők munkaerő-piaci helyzetére Kelet-Közép-Európában. In: *Szociológiai Szemle*, Vol. 25., No. 3.: 2–22.
- Nagy Ildikó (2005): A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség mértéke a világ országaiban. In: *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. Szerk.: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György. TÁRKI; Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium.
- Notestein, Frank W. (1945): Population: The Long View. In: *Food for the World*. Szerk.: Theodore Schultz. Chicago University Press.
- Robcis, Camille (2015): Catholics, the “Theory of Gender,” and the Turn to the Human in France: A New Dreyfus Affair? In: *The Journal of Modern History*, Vol. 87., No. 4.: 892–923.
- Schadt Mária (2003): „Feltörekvő dolgozó nő”: Nők az ötvenes években. Pannónia Könyvek.
- Schadt Mária (2012): Ideológia és valóság, az 1950-es évek nőideáljai a magyar filmekben. In: *Kultúra és Közösség*, Vol. 3., No. 1–2.: 111–122.
- Seccombe, Wally ([1974] 2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 31–52.
- Smith, Joan – Wallerstein, Immanuel (1992): *Creating and Transforming Households*. Cambridge University Press.
- Siskáné Szilasi Beáta – Halász Levente – Gál-Szabó Lajos (2017): A magyar fiatalok erősödő kivándorlási szándékának kiváltó okai és jellemzői. In: *Tér és Társadalom*, Vol. 31., No. 4.: 131–147.
- Szikra Dorottya (2013): *Megszorító intézkedések és ezek hatása a nemek társadalmi egyenlőségére Magyarországon*. Friedrich Ebert Alapítvány – Budapest. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/10836.pdf> (Letöltve: 2018. 01. 22.).
- Szikra Dorottya (2018a): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In: *Lépték és írónia*. Szerk.: Bozóki András – Füzér Katalin. L’Harmattan.
- Szikra Dorottya (2018b): *Welfare for the Wealthy: The Social Policy of the Orbán-regime, 2010–2017*. Friedrich-Ebert-Stiftung – Budapest.

- Törcsi Péter (2018): Társadalmi nemek nem léteznek. Interneten: <http://www.demokrata.hu/velemenytarsadalmi-nemek-nem-leteznek> (Letöltve: 2019. 01. 22.).
- Tóth Olga (2018): A nők elleni párkapcsolati erőszak Magyarországon. Az elmúlt 20 év kutatási eredményeinek összegzése. In: *Socio.hu*, Vol. 2018, No. 4. Interneten: https://socio.hu/uploads/files/2018_4/30_toth.pdf (Letöltve: 2019. 01. 22.).
- Vigvári András – Gerőcs Tamás (2017): The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures. In: *Studia UBB Sociologia*, Vol. 62., No. 1.: 65–84.
- Walby, Sylvia (2001): From community to coalition: The politics of recognition as the handmaiden of the politics of redistribution. In: *Theory, Culture and Society*, Vol.18, No. 2–3.: 113–135.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism*. Verso Books.
- Wallerstein, Immanuel (1984): *The Modern World-System I*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (2000): Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World-System. In: *International Sociology*, Vol. 15, No. 2.: 251–267.
- Zimmermann, Susan (1995): A szabad munkaerő nyomában – Utolérő fejlődés és női munka Magyarországon. In: *Eszmélet*, Vol. 7., No. 25.: 166–183.
- Zimmermann, Susan (2012): A társadalmi-nemi (gender) rezsim és küzdelem a magyar államszocializmusban. In: *Eszmélet*, Vol. 24., No. 96.: 103–131.